

ЄРМОЛЕНКО В. М.,
orcid.org/0000-0002-4295-4158
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
завідувач кафедри аграрного,
земельного та екологічного
права імені академіка В.З. Янчука
(Національний університет біоресурсів
і природокористування України)

ТОМИН О. О.,
orcid.org/0009-0000-8666-3162
кандидат юридичних наук,
суддя
(Івано-Франківський апеляційний суд)

УДК 349.4

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.6.76>

ФОРМУВАННЯ І СУЧАСНІ ЗАКОНОДАВЧІ НОВЕЛИ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню актуальних питань пов'язаних із законодавчим забезпеченням раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення. В історичному аспекті аналізуються відносно самостійні і водночас нерозривно пов'язані єдиною метою три напрями, які стосуються використання земель сільськогосподарського призначення, що мають забезпечувати передовсім потреби продовольчої безпеки, а також надавати сировину для промисловості та корми для худоби. Йдеться про закріплення в Земельному кодексі УРСР (1970 р.) пріоритетності земель сільськогосподарського призначення відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва, можливості матеріального заохочення землекористувачів у справі охорони земель сільськогосподарського призначення та підвищення родючості ґрунтів і введення в сільськогосподарський обіг невикористовуваних земель. Зазначається, що на сьогоднішній день відбулася трансформація принципу пріоритетності земель сільськогосподарського призначення: землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися не тільки для потреб сільського, а й лісового господарства та створення територій і об'єктів природно-заповідного фонду. Можливість заохочення землекористувачів у справі охорони земель і підвищення родючості ґрунтів перетворилася в чинному Земельному кодексу України (2001 р.) в самостійну функцію державного управління землями – економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель, а правова регламентація відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва на законодавчому рівні втратила чинність. У кінцевому рахунку, була створена можливість для скорочення надмірної розореності земель сільськогосподарського призначення шляхом переведення орнонепридатних земель без відшкодування втрат до інших категорій земель. Зроблено висновок щодо необхідності розширення застосування економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель.

Ключові слова: раціональне використання земель; охорона земель; землі сільськогосподарського призначення; раціональне використання та охорона земель; економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель; економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення.

Yermolenko V. M., Tomyan O. O. Formation and modern legislative developments of the rational use and protection of agricultural lands

The article is devoted to the study of topical issues related to the legislative provision of rational use and protection of agricultural lands. In the historical aspect, three relatively independent and at the same time inextricably linked by a single goal are analyzed, which concern the use of agricultural lands, which should primarily ensure food security needs, as well as provide raw materials for industry and feed for livestock. This concerns the consolidation in the Land Code of the Ukrainian SSR (1970) of the priority of agricultural lands for compensation for losses in agricultural production, the possibility of material incentives for land users in the protection of agricultural lands and increasing soil fertility and introducing unused lands into agricultural circulation. It is noted that today the principle of priority of agricultural lands has been transformed: lands suitable for agricultural needs should be provided not only for the needs of agriculture, but also for forestry and the creation of territories and objects of the nature reserve fund. The possibility of encouraging land users to protect lands and increase soil fertility has turned into an independent function of state land management in the current Land Code of Ukraine (2001) – economic stimulation of rational use and protection of lands, and the legal regulation of compensation for losses in agricultural production at the legislative level has lost its validity. Ultimately, an opportunity has been created to reduce excessive devastation of agricultural lands by transferring unfit for agriculture lands without compensation for losses to other categories of lands. A conclusion is made on the need to expand the application of economic stimulation of rational use and protection of lands.

Key words: *rational use of lands; land protection; agricultural land; rational use and protection of lands; economic stimulation of rational use and protection of lands; economic stimulation of the rational use and protection of agricultural lands.*

Постановка проблеми. Вже усталеним є науковий постулат, що вирішення будь-якої проблеми можна віднайти в минулому, адже цивілізаційний розвиток здійснюється по спіралі, а тому всі сучасні події є відбитком їх минулих аналогів, але вже на вищому щаблі цивілізаційної спіралі. Звідси цілком пояснюваним є перманентний інтерес науковців до історичних передумов досліджуваної ними тематики. Не є з цього винятком і важлива інституційна складова земельного права, якою є раціональне використання та охорона земель, зокрема у частині земель сільськогосподарського призначення.

Стан опрацювання проблематики. Правові проблеми забезпечення раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, і в тому числі шляхом законодавчого закріплення принципу пріоритетності даних земель, відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва та можливості матеріального заохочення землекористувачів у справі охорони земель і підвищення родючості ґрунтів досліджували передусім представники радянської земельно-правової науки, а також сучасні вітчизняні науковці, зокрема, В.І. Андрейцев, Н.С. Гавриш, П.Ф. Кулинич, І.І. Каракаш, В.В. Носік, М.В. Шульга та ін. У свою чергу, правові засади відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва на рівні монографії були предметом уваги Н.О. Мельник [1]. Водночас слід вказати на відсутності в земельно-правовій науці розкриття особливостей історико-правового аспекту формування раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення.

Таким чином, **метою статті** є заповнення прогалин в теорії земельного права щодо формування законодавчого підґрунтя раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення та їх економічного стимулювання.

Виклад основного матеріалу. Вказані правові явища – категорії історичні. Вони задекларовані на рівні закону вперше в Земельному кодексі Української РСР від 8 липня 1970 р. [2] і стосувалися земель сільськогосподарського призначення. Ця категорія земель

була визначальною як за радянської доби, так і не втратила свого значення в сучасних умовах незалежної України.

Зазначимо, що прийняття Земельного кодексу Української РСР, який виконував роль основного спеціалізованого закону, що закріплював підвалини тодішнього земельного ладу, відбулося в період панування виключної державної власності на землю, функціонування адміністративно-командної економіки та законодавчого закріплення безоплатності використання земель. Цілком очевидно, що названі фактори накладали свій відбиток на правовий режим сільськогосподарських земель та впливали на ту чи іншу позицію законодавця.

Спроби забезпечити законодавчим шляхом належну правову регламентацію земельних відносин таким чином, щоб площа земель, які використовувалися в якості основного засобу виробництва в сільському господарстві, не скорочувалася та підлягала належній охороні, були реалізовані ще за радянської доби. На теренах сучасної України це було пов'язано з прийняттям Земельного кодексу Української РСР.

Так, стаття 17 цього Кодексу, яка мала назву «Переважне надання земель для потреб сільського господарства», передбачала, що землі, визнані у встановленому порядку придатними для потреб сільського господарства, насамперед повинні надаватися колгоспам, радгоспам, іншим сільськогосподарським підприємствам, організаціям і установам. Своєю чергою надання земель для промислового будівництва та інших несільськогосподарських потреб мала здійснюватися за рахунок земель несільськогосподарського призначення або непридатних для сільськогосподарського господарства, або сільськогосподарських угідь гіршої якості. Натомість надання для вказаних цілей земельних ділянок із земель державного лісового фонду мало проводитися переважно за рахунок не вкритих лісом площ або площ, зайнятих чагарниками і малоцінними насадженнями (ст. 18 ЗК Української РСР 1970 р.).

Пріоритетність земель сільськогосподарського призначення, а точніше пріоритетність сільськогосподарського землевикористання знайшла своє закріплення і в чинному Земельному кодексі України (ст. 23). Наведений підхід законодавця означає закономірність встановлення офіційних переваг цього виду землекористування перед іншими [3, с. 119].

Спеціальне закріплення принципу пріоритетності земель сільськогосподарського призначення в ст. 23 Земельного кодексу України і відсутність його в переліку принципів земельного законодавства, закріплених у ст. 5 чинного Земельного кодексу України, ніяким чином не зменшує його значення. З цього приводу П.Ф. Кулинич слушно підкреслює, що норми ст. 23 ЗК України слід застосовувати в сукупності із положеннями ст. 5 Кодексу, яка закріплює окремий принцип вимог екологічної безпеки та забезпечення раціонального використання земель. На думку автора, земельні ділянки повинні використовуватися насамперед способом, що забезпечить їх максимальне наближення до природного стану [4, с. 54–57] і лише в другу чергу, по можливості – використання для сільськогосподарських потреб за умови забезпечення нормативів оптимального співвідношення земельних угідь.

В юридичній літературі зазначається, що пріоритет сільськогосподарських угідь, як впливає із буквального тексту ст. 23 ЗК України, не є абсолютним. Так, автори науково-практичного коментаря Земельного кодексу України підкреслюють, що сільськогосподарські угіддя можуть бути надані для несільськогосподарських потреб, «але лише у випадку, коли суспільна вигода від цього перевищуватиме завдану шкоду, а альтернативний варіант задоволення несільськогосподарських потреб, для яких надається земельна ділянка, відсутній» [5, с. 118].

Одночасно із закріпленням принципу пріоритетності сільськогосподарських угідь у ЗК Української РСР (1970 р.) було запроваджено відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва, пов'язаних з вилученням земель для несільськогосподарських потреб. Ст. 46 встановлювала, що підприємства, організації, установи, яким відводяться для будівництва та інших несільськогосподарських потреб земельні ділянки, зайняті сільськогосподарськими угіддями, відшкодовують втрати сільськогосподарського виробництва, пов'язані з вилученням цих ділянок (поряд з відшкодуванням збитків землекористувачам). Запровадження норм, присвячених відшкодуванню втрат сільськогосподарського виробництва,

будучи вагомим економічним важелем забезпечення пріоритетності сільськогосподарських угідь, було спрямовано на збереження площ сільськогосподарських земель. Зацікавлені у відведенні земельних ділянок юридичні особи, на які закон покладав обов'язок відшкодувати втрати сільськогосподарського виробництва, були змушені розглядати інші більш дешеві варіанти, не пов'язані із виведенням із господарського обороту сільськогосподарських земель. Водночас, з іншого боку, кошти, які надходили на відшкодування втрат, могли складати джерело фінансування витрат на поліпшення земель. Зазначимо, що одночасно з відшкодуванням втрат сільськогосподарського виробництва норми Земельного кодексу УРСР тривалий час врегульовували і відшкодування втрат лісогосподарського виробництва. Фактично законодавець ототожнював підстави та умови відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва.

Нарешті, ЗК Української РСР була законодавчо закріплена можливість матеріального заохочення землекористувачів у справі охорони земель і підвищення родючості ґрунтів та введенню в сільськогосподарський оборот невикористовуваних земель (ст. 34). Проте значного поширення практика матеріального заохочення у сфері земельних відносин в Україні не набула.

Як бачимо, у всіх наведених випадках землеохоронні заходи стосувалися виключно земель сільськогосподарського призначення. Як слушно підкреслює П.Ф. Кулинич, запровадження низки названих заходів було зумовлено необхідністю збільшення обсягів виробництва продовольчої продукції, тобто йшлося про екстенсивний шлях розвитку сільського господарства країни, який вимагав залучення якомога більшої частини земельного фонду країни у сферу сільськогосподарського виробництва [6, с. 592]. В юридичній літературі відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва розглядають як грошове вираження витрат, як у разі виведення земель із складу сільськогосподарських (лісових) угідь необхідно понести для залучення до сільськогосподарського (лісогосподарського) виробництва компенсуючих площ або відповідного поліпшення якості існуючих сільськогосподарських або лісових угідь [7, с. 352].

У результаті належного функціонування механізму відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва, закріплення пріоритетності земель сільськогосподарського призначення та принципу безоплатності використання земель площа сільськогосподарських земель фактично не зменшувалася. Вони виконували роль основного засобу виробництва в сільському господарстві, забезпечували продовольчі потреби, отримання кормів для худоби та сировини для промисловості.

Із здобуттям Україною незалежності та переходом від командно-адміністративної до ринкової економіки, законодавчим закріпленням багатосуб'єктності права власності на землю і використання її на оплатних засадах названі вище сегменти правової регламентації окремих груп суспільних відносин зазнали суттєвих змін. Передовсім звернемо увагу, що можливість матеріального заохочення землекористувачів у справі охорони земель і підвищення родючості ґрунтів «переросла» в економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель. Так, ст. 87 ЗК Української РСР (1990 р.) і ЗК України (1992 р.), визначаючи завдання і зміст економічного стимулювання в зазначеній сфері відносин, підкреслюють, що воно спрямоване на підвищення заінтересованості власників і землекористувачів (у тому числі орендарів), у збереженні та відтворенні родючості ґрунтів, на захист земель від негативних наслідків виробничої діяльності. Як бачимо, економічне стимулювання у сфері земельних відносин поширюється на розширене коло носіїв земельних прав, включаючи не тільки землекористувачів, а і власників земельних ділянок. При цьому законодавець не обмежується землеохоронними заходами, які стосувалися раніше здебільшого земель сільськогосподарського призначення, а і не залишає осторонь питання, яке стосується законодавчого забезпечення і раціонального використання земель.

Земельний кодекс Української РСР (1990 р.) у складі економічного стимулювання використання та охорони земель виокремлював: виділення коштів республіканського або місцевого бюджету для відновлення земель, порушених не з їх вини; звільнення від плати за

земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їх стану, в період, передбачений проектом проведення робіт; надання пільгових кредитів; часткову компенсацію з коштів бюджету зниження доходу в результаті тимчасової консервації порушених не з їх вини ділянок; заохочення за поліпшення якості земель лісового фонду, виробництво екологічно чистої продукції (ст. 87). Земельний кодекс України (в ред. 1992 р.) не називав у ст. 87 в якості окремого стимулюючого заходу «надання пільгових кредитів».

Нарешті чинний Земельний кодекс України (ст. 205) за «межами» переліку залишає такий землеохоронний захід як «виробництво екологічно чистої продукції». Названа стаття до змісту економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель включає лише наступні заходи: надання податкових і кредитних пільг громадянам та юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи, передбачені загальнодержавними та регіональними програмами використання і охорони земель; виділення коштів державного або місцевого бюджету громадянам та юридичним особам для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їх вини; звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їх стану згідно з державними та регіональними програмами; компенсацію з бюджетних коштів зниження доходу власників землі та землекористувачів внаслідок тимчасової консервації деградованих та малопродуктивних земель, що стали такими не з їх вини.

Закон України «Про охорону земель» (2003 р.) передбачав, що порядок економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель має встановлюватися Кабінетом Міністрів України. Проте до цих пір він не встановлений.

Якщо виходити з того, що економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель являє собою комплекс взаємопов'язаних заходів, спрямованих на підвищення зацікавленості осіб, які здійснюють використання земель, у збереженні і підвищенні родючості ґрунтів, реалізації заходів по охороні земельних ресурсів від негативних наслідків господарської діяльності людини [8, с. 536], то цілком очевидним уявляється висновок щодо розширення землеохоронних заходів за рахунок, наприклад, долучення до змісту ст. 205 Земельного кодексу України правових норм, які регламентують відшкодування втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, «оскільки таке відшкодування має яскраво виражений охоронний характер і базується на компенсаційних виплатах» [6, с. 592].

Суттєвих змін останнім часом зазнав інститут відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва. Згідно із Законом України № 2698 від 19 жовтня 2022 р. [9] правові приписи, які унормовували відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва втратили чинність. Це означає, що правова категорія «відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва» досягла своєї мети. При цьому вона відкрила можливість вирішення іншої не менш важливої в сучасних умовах проблеми.

Відомо, що сучасний стан земельних ресурсів переважної частини України, як підкреслюється в Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 19 січня 2022 р. № 70-р [10], можна охарактеризувати як напружений, а подекуди кризовий, з тенденцією до погіршення. Цілком очевидно, що при такій ситуації ускладнюється соціально-економічний розвиток України та її регіонів і водночас негативно впливає на ландшафтне та біологічне різноманіття, здоров'я і умови проживання населення.

Високий рівень господарського освоєння території України зумовлює інтенсивний негативний вплив на довкілля, в тому числі на земельні ресурси, склад і характер процесів, які відбуваються у сфері використання земель.

Рівень розорювання земель в державі досягає в середньому 54 відсотки, а в деяких областях – 79 відсотків і більше. Надмірне розширення площі ріллі призвело до порушення екологічно збалансованого співвідношення угідь: ріллі, природних кормових угідь, лісів та водойм. В кінцевому рахунку це не тільки негативно позначилося на стійкості агроландшафтів, а й спричинило значну ураженість екосфери. Земельні ресурси деградують, забруднюються та виснажуються, особливо загрозливою є прогресуюча деградація та зниження родючості ґрунтів – основи сільськогосподарського виробництва.

В Концепції зазначається, що ключовим прогностичним показником розв'язання зазначеної проблеми виступає зниження рівня розораності території країни до 44 відсотків шляхом вилучення орнонепридатних земель, площа яких перевищує 6,5 млн. гектарів, з інтенсивного обробітку.

Відсутність законодавчого обов'язку зацікавлених осіб здійснювати відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва при зміні цільового призначення сільськогосподарських земель суттєво спрощує вирішення проблеми переведення, наприклад, деградованих до малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення до інших категорій (скажімо, до складу земель природно-заповідного фонду, земель лісгосподарського призначення тощо).

Окрім того, додатковим фактором, спрямованим на досягнення екологічно збалансованого співвідношення земельних угідь, можна вважати застосування економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель, передбаченого ст. 205 Земельного кодексу України. Так, останнім часом спостерігається розширення законодавчого забезпечення застосування правових стимулів, спрямованих на підвищення зацікавленості носіїв земельних прав у забезпеченні раціонального використання та охорони земель. Відомо, що з початком повномасштабної збройної агресії РФ та тимчасовою окупацією частини території України виникла необхідність законодавчого врегулювання питань оподаткування земель, які фактично не можуть бути використані через військові дії та мінну небезпеку. У відповідь на ці виклики Законом України від 11 квітня 2024 року № 3050-IX [11] були внесені зміни до Податкового кодексу України та інших нормативно-правових актів, які утворили правове підґрунтя для надання пільг у зв'язку із забрудненням земельних ділянок вибухонебезпечними предметами. Цим Законом розширено коло суб'єктів, уповноважених приймати рішення про встановлення податкових пільг. Зокрема, надано відповідні повноваження військовим адміністраціям та військово-цивільним адміністраціям. Такий підхід законодавця відповідає потребі в швидкому реагуванні у зонах бойових дій та забезпечувати оперативність у відповідь на складні обставини.

Постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2025 р. № 1009 [12] затверджено Порядок обстеження земельних ділянок, щодо яких прийнято рішення про надання податкових пільг із сплати місцевих податків та/або зборів у зв'язку з визнанням земельних ділянок непридатними для використання через потенційну загрозу їх забруднення вибухонебезпечними предметами.

Певних законодавчих змін зазнав і принцип пріоритетності земель сільськогосподарського призначення. Так, частина перша ст. 23 Земельного кодексу України в редакції Закону України № 2321-IX від 20 червня 2022 р. викладена в наступній редакції. Землі, придатні для потреб сільського господарства (крім самозалісених земель), повинні надаватися насамперед для таких цілей: 1) ведення сільського господарства; 2) ведення лісового господарства; 3) створення територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Отже в даному випадку йдеться про розширення можливостей збільшення площі земель лісгосподарського призначення та земель природно-заповідного фонду.

Наведені проблеми, пов'язані з необхідністю відновлення земель, забруднених вибухонебезпечними предметами в результаті повномасштабної агресії РФ, актуалізуються і потребують свого дослідження.

Висновки. Викладене дає підстави для висновку про необхідність започаткування процесів скорочення площі орнонепридатних земель сільськогосподарського призначення шляхом переведення їх без відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва до інших категорій земель із застосуванням норм інституту економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель.

Список використаних джерел:

1. Мельник Н.О. Правові засади відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва: монографія. Харків: Право, 2016. 184 с.

2. Земельний кодекс Української РСР: Закон Української РСР від 08.07.1970 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1970. № 29. Ст. 205
3. Петлюк Ю.С. До питання про принцип пріоритетності земель сільськогосподарського призначення. Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: Матеріали Всеукраїнського круглого столу (25 травня 2012 року). Київ: Видавничий центр НУБіП України, 2012. С. 117–119.
4. Кулинич П.Ф. Об'єкти правової охорони земель сільськогосподарського призначення: теоретичний аспект. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2007. № 12 (74). С. 54–57.
5. Мірошніченко А.М., Марусенко Р.І. Науково-практичний коментар Земельного кодексу України, 5-те видання, змінене і доповнене. Київ: Алерта, 2013. 544 с.
6. Кулинич П.Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. Київ: Логос, 2011. 688 с.
7. Мірошніченко А.М. Земельне право України. Курс лекцій. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 544 с.
8. Пащенко О.М., Погрібний О.О. Правове забезпечення економічного стимулювання раціонального використання та ефективної охорони земель. Земельне право України: Підручник / За ред. А.А. Погрібного, І.І. Каракаша. Вид. 2, перероб. і доп. Київ. Істина. 2009. С. 536–556.
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель: Закон України від 19.10.2022 р. № 2698. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2698-20#Text> (дата звернення: 22.12.2025).
10. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової програми використання та охорони земель: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.01.2022 р. № 70-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/70-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 22.12.2025).
11. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо звільнення від сплати екологічного податку, плати за землю та податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, за знищене чи пошкоджене нерухоме майно. Закон України від 11.04.2024 р. № 3050-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3050-20#Text> (дата звернення: 22.12.2025).
12. Про затвердження Порядку обстеження земельних ділянок, щодо яких прийнято рішення про надання податкових пільг із сплати місцевих податків та/або зборів у зв'язку з визнанням земельних ділянок непридатними для використання через потенційну загрозу їх забруднення вибухонебезпечними предметами: постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2025 р. № 1009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-2025-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 27.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

